

ideji o maksimalnom slabljenju Rusije - pokazala nedovoljno realističnom (str. 244).

Sergej A. Romanenko

*Institut za slavistiku i balkanistiku,
Moskva*

Maria Todorova

Imagining the Balkans

New York - Oxford: Oxford University Press, 1997, XI, 257 str.

Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća antropolozi su tragali za izlazom iz ozbiljne krize nastale gubljenjem izvornoga antropološkog predmeta izučavanja. Naime, kulturalna antropologija pretpostavlja "terenski rad", odlazak u društva sa stoljećima nepromijenjenim, "neiskvarenim" sustavima vrijednosti. Naravno, u drugoj polovici dvadesetog stoljeća takva je društva vrlo teško pronaći. Štoviše, nekoć "nevini", mirni urođenici, koji su strpljivo primali antropologe u svoje zajednice i godinama bili zadovoljni ulogom "izučavanih", počeli su uzvraćati i odgovarati svojim proučavateljima istom mjerom. U takvim je okolnostima antropologija kao studij tradicionalnih društava postala nemogućom.

Izlaz iz krize pronađen je u proširenju antropološkog diskursa i povezivanju s drugim disciplinama, posebice s poljem društvene povijesti, što je urodilo poticajnim i zanimljivim radovima o identitetu, predodžbama, te iznimno kontroverznim raspravama o "drugome" i odnosu spram njega. Posljednji diskurs započinje 1978. godine s *Orientalizmom* Edwarda Saida. Najnoviji doprinos ovoj temi, koji objedinjuje sve prednosti ali i zamke ovakva pristupa upravo je *Imagining the Balkans* Marie Todorove.

S obzirom na metodološki pristup, knjiga ne donosi ništa revolucionarno. Iako

se autorica nastojala ograditi od Saidova rada, nije odmakla predaleko od njega, niti je uspjela izbjeći sve njegove pogreške. Izlaganje je uglavnom temeljeno na putopisima "zapadnih" autora, što je svojstveno svim sličnim radovima. Osnovna zamjerka ovakvu pristupu uvijek proizlazi iz nekritičke uporabe tekstualnih izvora, koja redovno vodi u ahistorizam. Autorica zamjera Saidu lutanje od Eshila do Marxa, da bi potom i sama izjednačila Aleka Konstantinova, pisca popularnog Bay Ganya, Branislava Nušića, Eugena Ionescu, Dubravku Ugrešić i - Salia Berishu. Ono što Said nikada nije radio - govore suvremenih političara kao izvore izjednačavao s tekstovima stoljeće starima - Todorova čini, miješajući tako povijest s politikom, završavajući povrh toga pri kraju knjige u posvemašnjem žurnalizmu, iznoseći upitne vrijednosne sudove, kojima u jednoj ozbiljnoj znanstvenoj raspravi jednostavno nema mjesta. Nadalje, autorica je smatrala potrebnim upozoriti kako "balkanizam" razmatran u njejoj knjizi nikako ne može biti podvrsta "orijentalizma", s obzirom da je potonji nastao pukim generalizacijama, dok je Balkan povijesno i zemljopisno jasno određena cjelina. Međutim, upravo će njena knjiga na najbolji mogući način pokazati neopravdanost i neodrživost takva stava. O svemu tome bit će više govora kasnije.

Bez obzira na propuste pri njegovoj razradi, problem je briljantno postavljen. "O Balkanu se isključivo piše u vrijeme terorizma i nasilja. Ostatak vremena poluotok je prezrivo zanemaren" (str. 184). Na ovoj premisi autorica postavlja problem, otkrivajući da strani promatrači prvi put daju pogrdan smisao pojmu "Balkan" tek u vrijeme Balkanskih ratova (1912-1913), prišivajući mu pritom pravo malo carstvo negativnih pridjeva, među kojima poneki čak dosežu i duhovitost Cioranova "bordela u plamenu". Najzanimljiviji je, međutim, nastup "kolektivne amnezije" između 1913. i 1990. godine. Pričajući o krvološtvu, velik dio zapadnih autora zaboravlja na dva svjetska rata, holokaust,

Vijetnam itd. itd. Naprotiv, američki diplomat i bivši veleposlanik u Jugoslaviji, George Kennan, objašnjava Balkanske ratove, ne vino preskače osamdeset godina i potom mirno zaključuje: "I tako, evo nas u 1993". Takav stav pogubno je utjecao na opću predodžbu Balkana na zapadu. Općenito, taj je nesretni kraj shvaćen kao dom neciviliziranih, primitivnih, okrutnih, zaostalih, fanatičnih, nezrelih i neprosvjetljenih ljudi, kojima je glavna zabava ubijanje vladara i dizanje revolucija, koji su genetski predodređeni za stvaranje nevolja Europi i koji prirodno naginju divljaštvu, koji su primitivna rasa ratnika i pljačkaša vrijedna tek muzeja voštanih figura. Tu vladaju intrige, urote, tiranija, nered, pljačka i predrasude. Riječju, apokaliptička devastacija. Balkan je sjenovita zemlja misterija, *opéra bouffo* pisana krvlju, zona sumraka, europska bačva baruta itd. Nekorumpirani političar u balkanskom rječniku zvuči kao vrlo zločinac. Stoga su te zemlje odlična škola za zapadne političare i diplomate. Berlinski satiričar Julius Stettenheim daje 1887. godine sljedeće upute budućemu bugarskom kralju Ferdinandu uoči njegova puta u upravo stečenu kraljevinu: "Ponesite najosnovnije. Sve vrijednosti položite u Coburg banci. Uzmite najviše tri odijela, donje rublje, brijaći pribor, nekoliko nabijenih pušaka, kuharicu, nekoliko kilograma insekticida i rabljeno kraljevsko žezlo" (str. 72).

Takvi bi se primjeri mogli nizati gotovo u nedogled, ali i pobrojani dovoljno govore o zapadnoj predodžbi Balkana. Osnovna autoričina namjera bila je odgovoriti zašto je tome tako, s obzirom da Balkan "zasigurno nema monopol nad barbarizmom". No, u svojim je analizama ona otišla znatno dalje, ispitujući nastanak pojma "Balkan", prateći zapadne putnike kroz to područje (što je u svim sličnim raspravama osnovna metoda razrade stvaranja predodžaba), govoreći potom o predodžbi koju su sami žitelji Balkana imali o sebi (što je najvažnija novost u odnosu na slična djela) te naposljetku o

raznim oblicima pristupa Balkanu i njegovim narodima. Još jedna novost u odnosu na djela istoga diskursa je, na žalost, posve promašena usporedba ideje Balkana s idejom Srednje Europe.

Prvo poglavlje knjige, *The Balkans: Nomen*, najbolje je i najdorađenije. Autorica prati rast opsega pojma "Balkan" od neutralnoga i nevina imena za planinu do njegovih posve metaforičnih, socijalnim i kulturnim sokovima natopljenih i s prvotnim smislom nepovezanih značenja. Iako Bolchanum, kao ime za planinu, nalazimo već u memorandumu talijanskoga diplomata Filippa Buonacorsia Callimaca iz 1490, sve do devetnaestog stoljeća putnici će planinu uglavnom nazivati antičkim imenom *Haemus*. Imenom *Balkanhalbeiland* poluotok će prvi put biti kršten 1808, u djelu *Goea* njemačkoga geografa Augusta Zeunea. Tijekom cijeloga devetnaestog stoljeća pojam Balkanski poluotok u geografskom smislu pokriva isto područje kao i pojam *Südosteuropa*, također ponikao u njemačkom krugu. Raspadom Osmanskog Carstva dobiva novo značenje, povezano s raspadom većih političkih cjelina i njihovim cjepkanjem u manje. Dakle, počine označavati *Kleinstaaterei*, ali i povratak plemenskome, nazadnom, primitivnom i barbarskom. U tom smislu pojam "balkanizacija" primijenjen je na dekolonizaciju u Africi nakon Drugoga svjetskog rata, kao i na svako drugo cijepanje većih cjelina. Štoviše, u Sjedinjenim Državama našeg doba pojedinci se žale na "podijeljenost država, britko zvanu balkanizacijom, koja stvara niz problema. Vrlo rijetko dvije države imaju istu cijenu benzina" (str. 36).

Autorica nastavlja ispitivati uporabu pojma u glavnim europskim i svim "balkanskim" jezicima. To što 1997. godine još uvijek govori o "srpsko-hrvatskom" jeziku zrcali opći stav anglosaksonskoga znanstvenog svijeta o tom pitanju, koji valjda očituje privrženost istog tog svijeta tradicionalnom, uvriježenom pojmovlju. Međutim, to što nabrajajući sve jezike regije autorica

jednostavno zaboravlja makedonski, čitatelju ostavlja prilično prostora za razmišljanje, posebice stoga što je autorica porijeklom iz zemlje koja je prva makedonska susjeda.

Raspravivši ime, autorica prelazi na povijesno i zemljopisno određenje regije. S obzirom na prvo, govori o dva bitna naslijeđa koja su imala presudan utjecaj na njeno oblikovanje: tisućljeće Bizanta i pola tisućljeća osmanske vladavine. Kao cjelina nazora (točnije: predodžaba i predrasuda), "Balkan" je posve oblikovan tek tijekom devetnaestog stoljeća, s vrhuncem tijekom Balkanskih ratova. U širem geografskom smislu, najvažnija odrednica regije tad postaje ideja mosta ili raskrižja između Istoka i Zapada, Azije i Europe. Definirajući poluotok zemljopisno, autorica jasno uviđa da su problem oduvijek činile jedino sjeverne granice. Ovisno o tumačenjima, a) granica slijedi Savu i Dunav; b) povrh toga uključuje Sloveniju, Hrvatsku i Rumunjsku; c) uključuje sve to ali ne i Grčku (nazor stvoren nakon Drugoga svjetskog rata, s obzirom da je Grčka postala članicom NATO saveza i samim tim "zapadnog svijeta"); d) poklapa se s državnim granicama i uključuje Grčku, Albaniju, Bugarsku, Rumunjsku, europski dio Turske, cijelu bivšu Jugoslaviju, ponekad i Cipar; e) posve se poklapa s negdašnjim osmanskim posjedima u Europi, dakle uključuje i Mađarsku. Pomalo je zapanjujuće da cijela ova zbrka autorici nije bila dovoljna, niti ju je potakla na drukčiji pristup pri određivanju regije koja je postala sve prije negoli zemljopisna cjelina, već se i ona sama odlučila povući granicu, na žalost toliko svojevolumno koliko i svi prije nje. "Uz nužno uvažavanje činjenice da su neke regije balkanskije od drugih (u epistemološkom / sic!/, ne moralnom smislu), ova knjiga pod Balkanom podrazumjeva Albance, Bugare, Grke, Rumunje i većinu bivših Jugoslavena (*and most of the former Yugoslavs*). Slovenci, *pace* Cvijić, nisu uključeni, ali Hrvati jesu, u toj mjeri u kojoj su dijelovi teritorija naseljenih Hrvatima bili pod osmanskom vlašću, i to u prilično dugom vremenskom raz-

dooblju (*insofar as parts of Croat-populated territories were under Ottoman rule for considerable lengths of time*). Vazalna područja, poput Dubrovnika, u takvoj su mjeri utjecala na Balkanski poluotok da njihova povijest ne može biti odijeljena od Balkana. Unekoliko, Turci su također uključeni..." (str. 31). Osmansko naslijeđe je, dakle, najvažniji činilac pri autoričinom definiranju Balkana. Dodajmo ovdje još jedan navod. "Balkan per se, naime kao zasebnu zemljopisnu, socijalnu i kulturnu cjelinu, europski su putnici 'otkrili' tek krajem osamnaestog stoljeća, s pojavom svijesti o posebnoj fizionomiji europskih posjeda Osmanskog Carstva" (str. 62). Kao što je već navedeno, tek tad se počinje oblikovati i opća predodžba Zapada o Balkanu. Najlogičnije pitanje koje iz ovoga slijedi je koji su to posjedi bili. Što su, dakle, na kraju osamnaestog stoljeća Turci u Europi držali? A držali su poluotok južno od Une, Save i Dunava, ali bez Dalmacije, Dubrovnika i dijela zapadnogričke obale te, povrh toga, Bukovinu, Moldaviju, Besarabiju, Jedinan i Vlašku. Upravo je zaudno kako autorica nije uspjela posložiti sama svoje kockice, s obzirom da se cijelom njenoj koncepciji Balkana, kako prema definiciji tako i prema kasnijoj razradi, može postaviti najmanje sedam ozbiljnih prigovora.

Prvo, očito je da su sve ove granice proizvoljne, da nisu plod ozbiljnih geografskih razmatranja već puke ideologije. Uključivanje Cipra ili Mađarske u Balkanski poluotok, što oni zemljopisno nikako ne mogu biti s jedne, ili pak isključivanje Grčke s druge strane, dovoljno govori o tome. Još je gore povlačenje granice poluotoka prema državnim granicama. Što je to, uzimajući u obzir sve autoričine stavove, balkansko u Varaždinu ili Timișoari, a nije, primjerice, u Mariboru ili Szegedu? Ideja Balkana izgubila je svoje prvotne zemljopisne temelje, i tko god pokušava postaviti granice poluotoku, upliće u to ideologiju. Drugo, prema autorici, povijesno određenje Balkana pretpostavlja spoj bizantskog i osmanskog naslijeđa. Što je

to bizantsko naslijeđe, nigdje nije objašnjeno, niti je jasno tko se to u devetnaestostoljetnoj Hrvatskoj, Bosni ili Rumunjskoj na njega pozivao. Osmansko je, pak, naslijeđe u ogromnoj mjeri precijenjeno i ako opet uzmemo Rumunjsku i Hrvatsku, moramo zaključiti da je utjecaj Mađarske, a potom Habsburške Monarhije, ipak bio i dugotrajniji i važniji. Treće, autorica rado govori o Balkanu kao o mostu ili raskrižju. Pa ipak, na temelju njena izlaganja za takvu predodžbu nema opravdanja, i to stoga što autorica posve zanemaruje utjecaj Venecije i Mađarske/Habsburške Monarhije, te isključivo govori o osmanskome, i tek sporadično o ruskom utjecaju. Na taj način Balkan prestaje biti most i postaje sastavnim dijelom Istoka. Četvrto, kada ulazi u probleme religije, autorica isključivo govori o Pravoslavnoj crkvi. Ni tu Balkan nije shvaćen kao stjecište utjecaja, već kao sastavni dio pravoslavne sfere i, općenito, vjerski život na Balkanu poistovjećen je s pravoslavljem. S obzirom da su Bosna, Hrvatska i Rumunjska uključene u njen Balkan, to je neodrživo. Čak ako to i pokušamo opravdati činjenicom da je Pravoslavna crkva bila jedina povlaštena kršćanska zajednica pod osmanskome vlašću, ipak ni na koji način ne možemo zaboraviti bosanske franjevce. Što je pak autorica podrazumijevala govoreći o ekumenskom karakteru i politici onovremene Pravoslavne crkve (str. 164), prava je misterija. Pokušajmo spoznati bradarinu nametnutu katolicima i ekumenizam. Peto, svoje izlaganje autorica će temeljiti uglavnom na opisima Turaka, Grka i Bugara. Tu i tamo pojavljuju se i Srbi, dok je doprinose o ostalim narodima moguće nabrojiti na prste jedne ruke. Drugim riječima, knjiga i u ovom pogledu pati od neopravdane generalizacije. Šesto, što je ujedno primjedba svim radovima temeljenim uglavnom na doprinosima putopisaca, veliko je pitanje koliko njihovi osobni stavovi zrcale mišljenje širih slojeva, iako su putopisi bili najomiljenije devetnaestostoljetno čitateljsko štivo. Čudak koji Prag smatra početkom Orijenta i

to samo na temelju njegove željezničke stanice očituje svoje ideje, ali pitanje je jesu li one imale utjecaja na njegove moguće čitatelje. Jasnije rečeno, mi ne možemo znati je li predodžba putopisca ujedno i predodžba zapadnog svijeta. Sedmo, sami "balkanski" narodi imali su (i još uvijek imaju) posve različite predodžbe o ideji Balkana. Dok u Bugarskoj postoji prezime Balkanski, a imenica balkandžija označava vrlo i krjeposnu muškarčinu, u sjeverozapadnim dijelovima poluotoka isti epitet ne označava ništa dobro ili krjeposno. Kao i u drugim slučajevima, i ovdje su posebnosti naroda i njihovih shvaćanja posve zanemarene, a Balkan se iznova pojavljuje kao neopravdana generalizacija. Ova činjenica postaje sve očitim što se više približavamo kraju knjige. Uz sve opravdane prigovore, Saidovi su citati uvijek potkrjepljivali njegove teze, poput stvaranja korpusa znanja, kritike neopravdanoga tekstualnog pristupa, ili odnosa spram Orijenta kao pasivnog predmeta proučavanja. Todorova, na žalost, vremenom posve gubi priključak sa svojim idejama i završava u jednostavnim opisima naroda. Ideja cjeline predodžbe o Balkanu nestaje, a ostaje tek opis putnika i njihove potrage za starinama, rukopisima i lijepim mladicama.

Iz svega ovoga doista možemo zaključiti da je ideja Balkana tek posljedica želje za klasifikacijom i izjednačavanjem svega što je Zapad u određenom vremenu smatrao lošim i nazadnim. I autorica ističe taj zaključak, no prilično je neobično da i sama ponavlja iste pogreške, umjesto da ih istakne i objasni njihove korijene, što je i trebao biti pravi predmet knjige.

Jedno od najzanimljivijih poglavlja knjige svakako je ono o odnosima ideja Balkana i Srednje Europe, s tim što je autorici Srednja Europa tek ideja, dapače zloduh, podmukli mit (*the Central European myth as insidious*), dok je Balkan i ovdje shvaćen kao konkretna povijesno-zemljopisna *tvorevina* (*the Balkans with its powerful historical and geographic basis*) (str. 160). S ovom rasprom

autorica je posve ušla u osamdesete i devedesete godine dvadesetog stoljeća, što je s jedne strane vrlo dobro jer pokazuje nesvršenost i iz našeg očišta nesvršivost povijesnog procesa, dok je s druge strane iznimno opasno jer dovodi do miješanja politike s poviješću i antropologijom, što autoricu pretvara tek u jednog od sudionika u raspru. Iako sama ideja Srednje Europe, onako kako su je iznijeli njeni tvorci (Milan Kundera, Czesław Miłosz, Jenő Szűcs i drugi) nema ništa s Balkanom, već je u potpunosti nastala iz potrebe da se ti autori kulturno, a kasnije i politički ograde od bivšega Sovjetskog Saveza, autorica je uvodi u raspravu i razmatra kao moguću alternativu Balkanu. Njen zaključak o kratkotrajnosti i proizvoljnosti te ideje, naspram Balkana koji, dakle, i nije ideja već gola činjenica, tek je njen osobni vrijednosni sud, koji ne bi trebao činiti dio ozbiljne povijesno-antropološke rasprave.

Sličnih sudova u ovoj knjizi ima u izobilju. Nije jasno što bi trebala značiti rečenica "Bivšim Jugoslovenima također, balkanstvo služi pothranjivanju njihova hrvatstva, srpstva i makedonstva, te im tako, čisto i nevino, ili u najmanju ruku opravdljivo, omogućuje ispoljavanje njihove tamne strane. (*For the former Yugoslavs, too, Balkanness serves to sustain their Croatanness, Serbianness, Macedonianness, and so on pure and innocent, or at least salvageable, while enabling them to externalize their darker side*) (str. 53), povrh svega, napisana u prezentu. Nije jasna ni otvorena optužba Rimokatolištva za zločine počinjene u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata: "...kao da upravo u ime te rimokatoličke Hrvatske, tijekom Drugog svjetskog rata, neki od najokrutnijih zločina na Balkanu nisu počinjeni (*as if it was not precisely in the name of this Roman Catholic Croatia that some of the most gruesome crimes in the Balkans were committed during World War II*)" (str. 174). U drugim slučajevima, poput onoga kad vrlo hvaljeni oštroperi esejist Timothy Garton Ash upotrebljava izraz Srbo-Hrvati

(Serbo-Croats), i to ne čak ni za jezik već za narod, autorica barem mogla upozoriti na nepostojanje slične fantomske tvorevine.

Iako nije popularno pobijati faktografske pogreške (ali svakako ni činiti ih), ako one utječu na ishod cijele rasprave, ili ukoliko su odraz posvemašnjeg nepoznavanja gradiva, onda svakako ne mogu biti zanemarene. Pomalo je nevjerojatno da autorica riječ "uskoci" prevodi s "banditi" (str. 69), ili da govori o vrhuncu katoličke propagande na Balkanu tijekom sedamnaestog stoljeća (str. 66), iako svi pisani izvještaji iz tog vremena u najboljem slučaju govore tek o služenju mise, ispovijedi i poučavanju osnovama vjere. Osmanska je vlast bila razmjerno tolerantna prema kršćanima, ali bilo kakvu neislamsku vjersku propagandu nije dopuštala. Ova dva propusta ipak izgledaju posve nebitna spram autoričina negiranje znatnijeg utjecaja osmanske vladavine na društvene i demografske procese. "Ako demografske procese poput nataliteta, mortaliteta, oblika bračne zajednice, obitelji, ili veličine i strukture gospodarstva promatramo kao procese dugog trajanja, tada nemamo pokazatelja da je Osmansko Carstvo ostavilo poseban pečat" (str. 174).

Već i površan pogled u društva osvojenih zemalja prije i nakon osmanske vladavine pobija ovakav stav. Prvo, osmanska vladavina odvojila je te zemlje od europskog središta i njegova socijalnoga, kulturnog, ekonomskog i političkog razvoja. Drugo, velikim je dijelom uništila zatečeno naslijeđe tog središta, poput velikih feuda, društvenih struktura, te iskorijenila izvorno malo plemstvo. Aristokracija je ili uništena, ili je ostala bez svojih dotadašnjih posjeda. Nadalje, autorica nije ni spomenula prevažno pitanje migracija, iako je ono posve promijenilo demografsku sliku društva. Smatrala je dovoljnim spomenuti tek osmansku kolonizaciju poluotoka, te potom povlačenje oko milijun Muslimana tijekom devetnaestog stoljeća. Velike migracije tijekom osmanskog osvajanja, izbjeglice, mijenjanje etničke sli-

ke regije i privremeno opustjele zemlje autorica ne spominje. Iskaz "ako to sve promatramo kao procese dugog trajanja" u ovakvu kontekstu ne govori apsolutno ništa, već zanemaruje buran povijesni razvoj. Ovdje je potrebno još ponešto reći o osmanskim naslijeđu koje je, prema autorici, stvorilo Balkan takvim kakav je. U političkom smislu, autorica to naslijeđe smatra nebitnim, jer niti jedna država ponikla iz Osmanskog Carstva nije željela biti njegovom nasljednicom, niti je zadržala osmanski oblik uprave. Na području gospodarstva to je naslijeđe prema autorici znatno, s obzirom da je carstvo za sobom ostavilo prevlast sitnih seljačkih gospodarstava. U oba slučaja autorica je u pravu. S obzirom da je prevladavajući oblik gospodarstva prije osmanskih osvajanja bio krupni feud, očito je propustila upozoriti na vrlo važan "pečat". Ako zatečeni demografski procesi nisu promijenjeni, valja upitati otkud Muslimani na poluotoku, ili Hrvati u Gradišću, ili zar velika seoba Srba iz 1690. doista nije ostavila nikakve posljedice? Također, nemoguće je zanemariti izostanak urbanizacije u onom obliku u kojem je prisutan u ranonovovjekovnoj neosmanskoj Europi, s obzirom da su ti gradovi, sa svojim municipalnim pravima, odigrali znatnu ulogu ne tek na gospodarskom polju, već i pri stvaranju inteligencije, znanosti i umjetnosti, što će uvelike obilježiti budući razvoj.

Ako pokušavamo odrediti granice bilo koje regije, onda moramo pratiti upravo ovakve procese. Izostanak prevladavajućih europskih gospodarskih, političkih, kulturnih i socijalnih oblika razvoja upozorava na periferalnost i posebnost neke regije. Povlačenje imaginarnih granica zanemarujući taj razvoj neminovno vodi nasilju nad povijesnim procesima i samovolji.

Zaključujući ovaj prikaz valja reći sljedeće: Autorica je dobro uočila problem i sjajno ga postavila. Naprotiv, pri njenoj je razradi neshvatljivo zanemarila sve svoje premise i dopustila da se u njenu knjigu uvuče niz predrasuda i pogrešaka koje je sama

željela razobličiti. Tako njena rasprava nije objasnila i zaključila priču o Balkanu, već je postala njenim sastavnim dijelom. Nije moguće istraživati postojeće predodžbe i predrasude i pri tom iznositi vlastite vrijednosne sudove. Nije moguće istražiti jedan dio regije i na temelju toga zaključiti o cijeloj regiji. Također, nije moguće istraživati tako složenu i raznim naslijeđima bogatu graničnu regiju zanemarujući više od polovice cijelog tog naslijeđa. *Imagining the Balkans* ostala je nedorađena knjiga, u kojoj je autorica upozorila na niz predrasuda, ali ih sama nije uspjela izbjeći.

Zoran Velagić

Bjelovar/Budimpešta

E-mail: H97Vel91@student.cu.hu